

Hilary Nussbaum

**PRZEWODNIK
JUDAISTYCZNY**

obejmujący kurs literatury i religii

PRZEWODNIK JUDAISTYCZNY.

Дозволено Цензурою.

Варшава, 11 Ноября 1892 года.

PRZEWODNIK JUDAISTYCZNY

OBEJMUJĄCY

KURS LITERATURY I RELIGII,

skreślił

HILARY NUSSBAUM.

WARSZAWA.

DRUK S. ORGELBRANDA SYNÓW.

—
1893.

Projekt okładki: Julisz Susak

Reprint niniejszej edycji dzieła
wykonano z egzemplarza
znajdującego się w zbiorach prywatnych

Copyright © 2014 by Wydawnictwo „Armoryka”
Wydawnictwo ARMORYKA
ul. Krucza 16
27-600 Sandomierz
tel +48 15 833 21 41
e-mail: wydawnictwo.armoryka@interia.pl
<http://www.armoryka.stefa.pl/>

ISBN 978-83-7950-349-0

SPIS PRZEDMIOTÓW.

Część I-sza. Literatura.

	<i>Str.</i>
I. Pięcioksiąg	3
II. Jozue	17
III. Sędziowie	19
IV. Księgi Samuela	27
V. Królowie	37
VI. Jezajasz	40
VII. Jeremiasz	50
VIII. Ezechiel.	55
IX. Trei-Oser	62
X. Psalmy Dawida	67
XI. Przypowieści Salomona	79
XII. Hiob	84
XIII. Pieśń nad pieśniami	96
XIV. Rut	105
XV. Lament	108
XVI. Kaznodzieja	116
XVII. Estera	124
XVIII. Daniel	133
XIX. Ezdrasz i Nechemiasz.	138
XX. Kroniki	141
XXI. Talmud	145

II

	<i>Str.</i>
XXII. Żydowsko-arabska literatura	167
XXIII. Dalsze krzewienie się literatury hebrajskiej do naszej epoki	182

Część II-ga. Religija.

I. Obrzezanie	228
II. Pokarmy rytualne	230
III. Sobota i Święta	238
IV. Pesach (Wielkanoc)	241
V. Szewuos (Ziejone Świętki)	245
VI. Lag-be-Omer	247
VII. Roszhaszana (Nowy Rok)	249
VIII. Jomkupur (Dzień Oczyszczenia)	251
IX. Sukos (Święto Szalasów)	255
X. Chol-hamoed (Wolne Święta)	257
XI. Chanuka (Świeczki)	259
XII. Purim (Zapusty)	263
XIII. Modlitwa	265
XIV. Tefilin (Filakteryje) i Cicis (Pętlíce)	273
XV. Kadysz i modlitwa dla zmarłych	277
XVI. Błogosławieństwa	279
XVII. Bar-Mycwa (Konfirmant)	281
XVIII. Kiduszyn (Małżeństwo)	283
XIX. Get (Rozwód)	287
XX. O Lewiracie	290
XXI. Zasady wiary	294
XXII. Judaizm	306

DO CZYTELNIKA.

Zbytecznym byłoby chyba dowodzić, iż obowiązkiem każdego światłego żyda jest: obok usilnej dążności do przyswojenia sobie wiedzy ogólnej, niemniej pilna chęć poznania zasad wiary, przez urodzenie samo mu przekazanej. Za wiarą idzie to wszystko, co duchowo, nierozzerwalnie z nią jest połączone. Z wiarą żydowską nierozzerwalnie jest złączony język święty, którym wielcy mistrzowie Izraela lud swój nauczali — język hebrajski. Literaturę więc tego języka poznać należy każdemu żydowi. Z wiarą żydowską ściśle są związane dzieje ludu, który niegdyś polityczną stanowił jednostkę, a od wieków wielu tylko przez wiarę swoją przedstawia pozory ludu oddzielnego, a w gruncie rzeczy, jest

II

zgromadzeniem współwyznawców religijnych jednorodnego szczepu. Otóż dzieje wyznawców wiary Mojżeszowej winny również być znanymi każdemu żydowi. Przez poznanie literatury i historii wyznawców wiary, poznamy bliżej ducha samej wiary.

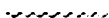
Religija, literatura i historyja, jako części składowe wiedzy judaistycznej, wymagają zbyt dużo czasu i pracy, bo rozproszone są w wielolicznych dziełach, tworzących specjalną a bogatą bibliotekę.

Z uwagi na tę okoliczność, opracowałem niniejszy „Przewodnik judaistyczny“, który bez wielkiego mozołu i zachodu, zapozna czytelnika z głównymi zasadami wiary i zwyczajami religijnymi, jak również z najznakomitszymi utworami literatury.

Co do historyi, to odesłać mogę czytelników do ogólnej historyi żydów w 4-ch tomach, oraz do historyi żydów polskich w tomie 5-tym zawartej, które w latach 1888—90 wydałem.

Autor.

CZEŚĆ PIERWSZA.

KURS LITERATURY.

I. Pięcioksiąg (Pentateuch).

Najstarszym zabytkiem piśmiennictwa hebrajskiego jest Pismo Święte, złożone z 24 ksiąg, nazwanych po hebrajsku „Tenach“, t. j. Tora czyli Chumesz (Pięcioksiąg), Newuum (Prorocy), Kesuwum (Hagiografy).

Początek Tory zawiera historiją stworzenia świata, opowiedzianą w sposób jasny, przystępny, bez żadnych wywodów naukowych. Erzypisuje się tu dzieło stworzenia nieznanej, uosobionej sile wszystkich sił pierwiastkowych, nazwanej „Elohim“, która z nicości wywołała materiją zdolną do przyjęcia wszelkich kształtów i właściwości, ulegającą ciągłemu rozwojowi, a służącą do wytwarzania wszelkich tworów wszechświat zapełniających: od mgławic eterycznych do ciał niebieskich, od ziarenka piasku do gór skalistych, od organizmu jednokomórkowego do skomplikowanej budowy istot roślinnego i zwierzęcego świata, którego ostatnim wyrazem i szczytem jest człowiek, łączący w sobie duch i materiją.

Już. od dawien dawna, rozwiązanie zagadnienia o powstaniu widomego świata zajmowało umysły badaczy; pytania: w jaki sposób odbył się proces stworzenia? przez jaką siłę wszechpotężną został podjęty? prowadziły ludzi nauki do odkopywania w łonie ziemi śladów pierwotnego świata, do szukania szczątków odwiecznej przeszłości, zarówno w budowie ziemi jak w kształtach ciał niebieskich; wyprowadzano też rozmaite teoryje. Dość wspomnieć o powstawaniu planet z pierwotnej materji kosmicznej, o owych ewolucjach pod zastygającą skorupą ziemi, pociągających za sobą tworzenie się formacyj geologicznych, oddzielne jakoby i odległe od siebie epoki stworzenia stanowiących. Zyskała stąd, bezwątpienia, wielkie zdobycze wiedza ludzka, ale nie doszła do żadnego ostatecznego wyniku, zagadnienie powstania wszechbytu rozwiązać mogącego.

Kosmogonija biblijna, nie mająca nic wspólnego z poglądami nowoczesnej nauki, w swojej prostocie, zaczyna od słów: „Na początku (czego?) stworzył Elohim niebo i ziemię”, to jest dwie główne dziedziny podpadające pod zmysły człowieka. Co zaś było przed tym początkiem widomego świata, leży po za obrębem myśli ludzkiej, jak gdyby wiedza człowieka, dopiero od teoryi rozwoju własnego bytu, rozpocząć się miała.

W 1656 lat po stworzeniu świata i pierwszego człowieka (Adama) *), miał miejsce opisany szczegółowo

---

*) Rachuba „od stworzenia świata” powstała z summowania lat życia Adama i jego potomków, przy spłodzeniu każdego z nich. I tak:

przez bibliją potop, który zgładził wszystko z powierzchni ziemi, wyjąwszy jednego człowieka imieniem Noe, ocalonego wraz z rodziną i zabranem z sobą bydłem i ptactwem, przez schronienie się do zbudowanej poprzednio w tym celu — na rozkaz Boga — arki.

Fakt potopu, stwierdza zarówno przyroda jak i historyja. Przyroda—gdyż liczne są dotąd ślady rozdarcia stałego ładu przez gwałtowny napływ wody, a formacje osadowe i napływowe świadczą nie tylko o tem, że dzisiejszy ład stały był niegdyś dnem oceanu, ale że wskutek napływów wodnych ginęło istniejące już na ziemi życie, czego dowodzi to, że łono ziemi i warstwy gór kryją w sobie kolosalne szczątki przedpotopowych organizmów, zarówno roślinnych jak zwierzęcych. Historyja — gdyż legendy wszystkich ludów starożytnych opowiadają o potopie zgładzającym ród ludzki, z ocaleniem jednego człowieka, który się schronił do arki. U Greków jest nim Deukalion, u Chaldejczyków Sizuthros, u Indyjan Manus.

Od trzech synów Noego, Sema, Chama i Jafeta, ludzkość po potopie dzieliła się na trzy szczepy: 1) Jafet obejmował ludy: Medyi, Armenii, Pontu, Kaukazu, Tracji, Grecyi i Germanii, do Tartesus w Hiszpanii. 2)

---

do 130 lat życia Adama przy spłodzeniu Seta, dodano 105 lat życia tegoż Seta, przy spłodzeniu syna Enosza; do powstałej ztąd summy, dodano 90 lat życia Enosza przy spłodzeniu syna Kejnona; i tak dalej, do ostatniego potomka Adama, Noego, który miał lat 600 w czasie nastąpienia potopu. Tym sposobem upłynęło od pierwszego człowieka Adama — czyli od stworzenia świata — do potopu lat 1656. Jest to rachuba przez chronologiją biblijną przyjęta.

Cham dał początek ludom : Egiptu, Libyi, Nubii, Etyjopii i południowo-azyjatyckich krajów nadbrzeżnych, Babilonii, mieszkańcom azyjatyckich wysp na morzu Śródziemnem, Filistynczykom, Fenicyjanom i Kanaanitom. 3) Sem obejmował ludy Assyryi i Mezopotamii, Hebrajczyków i prawdziwych Arabów. I tak, podany przez bibliją—sposóben staro-genealogicznym, podług nazw protoplastów, starszych rodzin, narzeczy i miejsc zamieszkania—rodowód potomków trzech synów Noego, wykazuje, że szczep Jafeta zajmował ziemię—z wyjątkiem siedziby ludów zamieszkujących wchodnią część himalajską — indo-perso-grecko-germańską ; szczep Sema zajmował przednią Azyją, a szczep Chama Afrykę i część południową Azyi.

W 292 lata po potopie czyli w 1948 r. po stworzeniu świata, urodził się z prostej linii semickiej Abraham, który osiadł w ziemi Kanaan, a dla odróżnienia się od tubylców przybrał imię „Hebrajczyk” po swoim przodku „Eber”, albo z powodu przejścia z rodzinnego miasta Ur w Mezopotamii na drugi brzeg (eber) Eufratu do Kanaan.

Opisując życie bogobojne patryjarchów: Abrahama, Izaaka i Jakóba, który to ostatni przybrał także imię „Izrael”, biblija zatrzymuje się dłużej nad osiedleniem się synów Izraela w Egipcie, opowiada smutne koleje ich pobytu w tym kraju, do czasu wyprowadzenia ich z tej ziemi niewoli przez Mojżesza, kreśli obrazy przygód, jakie ich w pochodzie spotykały, jak przejście przez morze Czerwone, przykrości i niewyuczasy nieodłączne od wędrówki w pustyni, a głównie objawienie się Boga na

górze Synaj, nadanie zakonu w końcu przejście przez Jordan i dotarcie do obiecanej przodkom ziemi Kanaan, którego to momentu naczelny wódz i prawodawca Mojżesz sam już nie dożył, bo tego dokonał Jozue, mianowany przez niego za życia następcą.

Taką jest, w ścisłym skróceniu, treść historyczna Tory, mieszcząca się w pierwszej księdze „Genesis” (Bereszys) i w większej części drugiej księgi „Exodus” (Szemos); ostatnie zaś trzy księgi: „Leviticus” (Waikra), „Numeri” (Bamydbor) i „Deuterenomium” (Deworym), zawierają prawa i przepisy czyli właściwy zakon, ogłoszony przez Mojżesza na Synaju.

Styl Pięcioksięgu jest wszędzie jasny, przystępny i potoczny, w epizodach zaś wznioślejszych, opiewających majestat boży, jego potęgę i chwałę, w błogosławieństwach udzielonych ludowi, słowem w uroczystych chwilach, styl nabiera siły, kwiecistości, form poetycznych i wszelkich cech prawdziwego piękna, starożytnym językiem klasycznym właściwych. Do takich ustępów poetycznych z prawdziwym natchnieniem kreślonych, należy błogosławieństwo patriarchy Jakóba, udzielone przed śmiercią dwunastu swoim synom, przyszłym naczelnikom dwunastu pokoleń Izraela. Błogosławieństwo to przepowiada wieszczym duchem stanowisko każdego z pokoleń w przyszłości, wzajemny między nimi stosunek, i uwydatnia charakter, jakim niektórzy z jego synów w dotychczasowym życiu się odznaczali.

Wzniosła ta mowa przedśmiertna, osłonięta symboliką poetyczną właściwą ludom wschodu, mieści w sobie liczne metafory zaczerpnięte ze świata zwierzęcego i ro-

ślinnego. I tak, Jehuda np., stanowiący w późniejszym związku organicznym ludu izraelskiego najprzedniejsze pokolenie, przyszyły władca polityczny, porównany do lwa. Isachar, pokolenie potulne, unikające wrzawy wojennej, oddane spokojnej pracy, porównany do kościstego osła *). Dan, którego pokolenie w czasie wojny miało zadanie rzucenia się na tyły armii nieprzyjacielskiej, porównany do podstępного węża i czatującego w ukryciu bazyliuszka. Naftali, którego pokolenie miało pełnić w wojsku rolę pikiety, a po każdym odniesionem zwycięztwie roznosić wieści, porównany do hyżej łani. Józefa, którego dwaj synowie: Efraim i Manases stanowili dwa liczne pokolenia, porównywa patryarcha do obfitego drzewa owocowego, którego latorośle szeroko się krzewią i bujnie się rozgałęziają. W końcu, Benjamin porównany jest do wiecznie żarłocznego wilka, jako pokolenie silne, wojownicze, ale samolubne.

Poezycja hebrajska w mowie Jakóba okazuje się jeszcze w stadyjum początkowego rozwoju, forma jeszcze surowa, nie wypolerowana, każda myśl wyrażona dłuższą lub krótszą strofą, niektóre wiersze stanowią distichony, niektóre tristichony; a inne—hemistichije; rytm zwyczajny, po większej części w równomiernym podziale słów.

Daleko większą wartość poetyczną ma pieśń, śpiewana Bogu przez Mojżesza po cudownem przejściu morza

---

*) Osieł, u starożytnych ludów— z wyjątkiem Egipcyan — nie był w pogardzie. Homer porównywa bohatera Ajaxa do osła; a wojowniczy Kalif Marvom II miał przydomek „Osieł“.

Czerwonego, wskazująca z dumą na opuszczony Egipt i budząca błogą otuchę dotarcia do obiecanej Palestyny. Pieśń tę Herder nazywa „najstarszym i najdźwięczniejszym hymnem tryjumfalnym na ziemi”. W przeciwstawieniu do błogosławieństwa Jakóba, styl i forma rytmiczna są tu znakomicie rozwinięte. Co zaś tu szczególnie odznacza, to owe assonanse, a nawet rym z rytmem skojarzone, jak np. Oszyroh, lajehowoh, gooh, romoh; ozi i waihi li, joh i lejuszuoh; anweho i aromemenho i t. d. Wydatny charakter rytmicznej tej pieśni, to dwu wyrazowe zdania w podwójnych hemistichijach albo w podwójnych tristichiach.

Po mistrzowskiem odmalowania katastrofy, która pograżyła armię egipską w nurtach morskich, poeta widzi w swoim natchnieniu przygnębiający wpływ, jaki katastrofa ta wywarła na mające być podbitymi ludy kanaanejskie: „Zdumieli książęta Edomu, mocarzy Moabu drzenie przejęło, stopnieli mieszkańcy Kanaan”. Zakończa zaś obraz tego rozpaczliwego stanu, uogólniającą paralelę: „Wielkością Twego ramienia”. . . . . , tu nie łatwo było dobrać antytezę, odpowiadającą „wielkości ramienia boskiego”; cokolwiek by powiedział: upadli, runęli, legli, wydało się wieszczowi zbyt pospolitem, bo to mogło być skutkiem każdego silnego uderzenia ludzkim ramieniem, zatapia się tedy w medytacyi, szuka odpowiedniego dostrojenia myśli, a rozglądając się na okół w otaczającej go martwej naturze, zwanej po hebrajsku „domom“ chwytła ten obraz, zamienia rzeczownik na słowo i woła: „idmo koowen” — zdrętwieli jak głaz!

Na pieśń Mojżesza tak pełną wzniosłych myśli i pięknych form, mogącą godnie zająć miejsce obok wszelkich utworów poetyckich starożytnych i nowoczesnych klasyków, powinna zwrócić uwagę młodzież wyznania Mojżeszowego, by nauczyć się jej na pamięć, tembardziej, że pieśń ta wchodzi do codziennych modlitw, przez tradycją przepisanych. W tym celu podajemy tu pieśń Mojżesza w oryginale i wiernym — o ile można — przekładzie:

Oz joszyr Mosze uunei
Isroel es haszyro hazos la-
adonaj *) wajomru lejmor.

Oszyro laadonaj ki goo
goo, sus werochewo romo
bajom.

Ozy wezymras jo, wajhi
li lejeszuo, ze eili wean-
weho elohaj owi wearome-
menho.

Adonaj ysz milechomo,
Adonaj szemo.

Markewos paro wechejlo

Wtedy śpiewali Mojżesz
i Izrael pieśń tę Wiekuiste-
mu i tak rzekli:

Śpiewać będę Wiekuiste-
mu, bo wysoce wzniosły,
rumaka i jego jeźdźca wrzu-
cił w morze.

Zwycięstwem i pieniem
mojem Bóg. On był mojem
zbawieniem, On jest mocą
moją, jego uświetniam, Bo-
giem ojca mego, jego wy-
wyższam.

Wiekuisty jest Panem woj-
ny, Wiekuisty imię Jego.

Wozy Faraona i jego woj-

---

*) Wszędzie gdzie w tekście biblijnym stoi „Jehowa” czyta się „Adonaj” czego i my się trzymamy.

joro bajom, umuwehar szo-
lyszow tubeo bejam suf.

Tehomes jechasjumo, jor-
do bymecolos kemo owen.

Jemincho Adonaj needo-
ry bakoach, jemincho Ado-
naj tyrac ojew.

Uwecrow geoncho taharos
komecho, teszalach charoj-
necho jochlejmo kakasz.

Uweruach apejcho neer-
mo maim, nycwo kemo nej-
nozlim, kafeo tehomos be-
law jom.

Omar ojaw, erdof, asig,
achalek szolol, tymluemo
nafszy, oryk charbi, tory-
szemo jodi.

Noszafto berychacho ki-
sumo jom, colalu kaoteres
bemaïm adyrym.

Mi komocho boeilim Ado-
naj, mi komocho needor ba-

sko wtrącił w morze, a wy-
bór jego wodzów utonął
w morzu sitowem.

Otchłanie ich zakryły,
runęli w głębię jako ka-
mienń.

Prawica Twoja uświe-
tniona siłą, prawica Twoja
druzgocze wroga.

A wielkością Swego Maje-
statu ścieraszą Swych prze-
ciwników, wypuszczasz za-
palczywość Swoją, ona ich
pożera jak ściernie.

Od tchnienia Twych no-
zdrzy spiętrzyły się wody,
stały jak mur bałwany,
skrzępiły otchłanie wodne
w środku morza.

Rzekł wróg: „Gonić bę-
dę, doścignę, nimi nasyci
się moja żądza zemsty, do-
będę swój miecz, ręka moja
ich wytępi”.

Wionąłś tchem Twoim,
morze ich zakryło, potonęli
jak ołów w wodach by-
strych.

Któż podobny Tobie mię-
dzy mocarzami. Wiekuisty,

kodesz, noro sehilos ose feleh.

Notiso jemincho tywluemo orec.

Nochiso bechasdecho am zu goolto, nejhalto beozcho el nowej kodszecho.

Szomu amim irgozun, chilo chaz joszwej peleszes.

Oz nywhało alufei edom, eilej moaw jochazejmo road, nomogo kol joszwej Kanaan.

Typol alejhem eimoso wofachad, bygdol zeroacho idmo koowen, ad jaawor amcho adonaj ad jaawor am zu koniso.

Tewyamo wesytuamo behar nachloscho, mochon leszywtecho poalto Adonaj,

któż jak Ty uświetniony świętością, wzniosły w sławie, Sprawco cudów.

Wyciągnąłeś Swą prawicę, a ziemia ich pochłonęła.

Prowadziłeś łaską Swą lud ten, który wyzwoliłeś, przewodniczysz mu potęgą Swoją do świętej Swej siedziby.

Słyszały to ludy, zadrżały, dreszcz ogarnął mieszkańców Peleszes.

Wtedy zdumieli książęta Edomu, drżenie ogarnęło możnych Moabu, stąpnieli mieszkańcy Kanaan.

Napadła na nich bojaźń i strach, przed wielkością ramienia Twego, zdrętwieli jak głąz, aż przejdzie lud Twój Wiekuisty, aż przejdzie lud Twój, który Sobie przyswoił.

Zaprowadzisz ich na Swą górę dziedziczną i zasadzisz ich na niej, w miejscu owem,

mykdosz Adonaj koneno jodejcho.	które ustanowiłeś na siedzibę Swoją, Wiekuisty, do świątyni, którą ręce Twoje urządziły.
Adonaj imloch leolam woed.	Wiekuisty panować będzie wiecznie i zawsze.

Temu hymnowi odśpiewanemu przez Mojżesza i chór mężki—dodaje bibliją—wtórowała Miryjam, siostra Aro-
na, na czele kobiet tańczących i bijących w takt w tam-
boryny, intonując słowa: „Śpiewajcie Wiekuistemu, bo
wielce wzniosły, rumaka i jeźdźca rzucił w morze”.

Mojżesz po przebyciu 40-to letniej wędrówki w pu-
styni, po nadaniu zakonu, po uorganizowaniu militar-
nem i cywilnem narodu, po odniesieniu kilkakrotnych
zwycięstw nad beduinami pustyni, przeszkadzającymi
pochodowi, po uśmierzeniu szerzących się buntów wśród
opornej rzeszy, dociera wreszcie szczęśliwie do brzegów
Jordanu, a czując się bliskim kresu życia, zarówno jak
patryjarcha Jakób, przed skonem przemawia do ludu.
Przemowa ta, mająca cechę napomnienia, trzymaną jest
w formie pieśni, by się mogła w ustach ludu na wieczne
czasy przechować i bezpośrednio nań oddziaływać. Sta-
nowi ona jeden silny wybuch wszelkich gorzkich uczuć,
jakimi wezbrane było serce Mojżesza po 40-to letniej
wędrówce w pustyni, w smutnem zwłaszcza przewidy-
waniu, że niesforny lud z którym się rozstaje, nie do-
trzyma wiary, w jaką go uzbrajał i tem samem, ciężkie
koleje sobie zgotuje. Izrael miał wystąpić jako nowy
naród wśród już istniejących i od dawna w Kanaan

osiadłych, a tem samem wrogię przyjęcia mógł się spodziewać; przynosił wprawdzie z sobą nowę podniosłe zasady życia, przez które zwyciężyć i zdobyte stanowisko zachować by potrafił, ale z chwilą zaniedbania tych zasad, musiałby przewadze powstawających przeciwko niemu narodów, sromotnie uleż. Ta myśl przewodnia w najsilniejszej subiektywnej postaci, przenika całą tę pieśń.

Co do treści różni się ona od pieśni nad morzem Czerwonem tem, że tamta opiewa uroczystość ludu ocalonego, ta—rozpacz upadłego; tamta—pewność zdobycia, ta—pewność wygnania; tamta wreszcie wszechmoc Boga ocalającego wybranych, ta—wszechmoc Boga karzącego nieposłusznych wybrańców.

Tak samo różnią się dwie te pieśni pod względem formy: tam uderza rytmicznie i kunsztownie ułożona rozmaitość harmonijna, tu—jednostajność i prostota. Siła słowa jest tu wielką, porównania brane z surowej natury, dają całości koloryt pełen grozy. Każdy wiersz składa się z dwóch zdań, a każde zdanie z trzech wyrazów.

Na początku pieśni przywołuje Mojżesz niebo i ziemię na świadków, mówiąc: „Słuchajcie niebiosa, a mówić będę, niech słucha i ziemia wymowy ust moich”. Życząc mowie swej, by była płynną i odniosła żądane wrażenie, powiada: „Oby jak deszcz kroplisty była nauka moja, oby spływała jako rosa wymowa moja, jako deszcz ulewny na zioła, jako nawałnica na trawę”. Wychowanie przez Boga dzieci pustyni na naród samodzielny, porównywa do opieki orła nad orlętami: „Jako orzeł

strzeże gniazda swojego, lata nad orlętami swojemi, roz-
tacza skrzydła swoje, bierze i na własnych nosi je
skrzydłach“. Izraela, który po nadużyciu dobrobytu
w zdobytej ziemi opuszcza Boga, porównywa do opasłego
barana: „I roztył Izrael i wierzgał, otyłeś, zgrubiałeś,
stłuszciałeś jako baran i opuściłeś Boga który cię uczy-
nił i lekceważyłeś Boga, opokę zbawienia swego“. Gniew Boga przedstawia jako ogień niszczący: „Albo-
wiem ogień zapłonął w gniewie moim i gorzeć będzie, aż
do dna piekieł i pożrze ziemię i urodzaj jej i wypali gór
posady“. Złość nieprzyjaciół Izraela i ich namiętności
porównywa do krzewu kwitnącej rozpusty w zniszczo-
nych miastach Sodomy i Gomory: „Albowiem z krzewu
Sodomy krzew ich i z latorośli Gomorskich jagody ich,
jagody jadowite, grona ich gorzkie; jad smoczy winem ich
i trucizną żmii okrutną“.

Kończy się pieśń zapowiedzią lepszej przyszłości,
gdy Izrael wróci do Boga, a Bóg wymierzy karę na jego
wrogów: „Podnieście poganie radość ludu jego, albo-
wiem krwi sług swoich pomści się i pomstę odda nie-
przyjaciołom swoim, a pojedna się z ziemią swoją,
z ludem swoim“.

Obok pieśni, udziela Mojżesz ludowi ojcowskie bło-
gosławieństwo, w słowach wprost od serca płynących,
pełnych prostoty i miłości. Nie masz tu ani szat po-
etycznych, ani barw jaskrawych, jakimi poprzednie
jego pieśni się odznaczały; mało tu obrazów, mało
rytmiczności; wiersze nie równomierne, z dwóch do
sześciu zdań złożone. Zaczyna błogosławieństwo od
objawienia się Boga na Synaju, rozwija następnie obraz

materyjalnego stanowiska każdego z pokoleń, z uwydatnieniem duchowego kierunku pokolenia Leviego, a że gna naród ostatnimi słowy: „Błogosławionyś Izraelu! Któż podobny tobie? Lud zachowany przez Boga, który jest tarczą ratunku twego, a mieczem tryumfu twój; przeto obłudnie schlebiać ci będą nieprzyjaciele twoi, a ty po wyniosłościach ich deptać będziesz”.

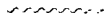
II. Jehoszua (Jozue).

Księga ta opisuje w potoczystej mowie, jak Jozue, syn Nuna, następcą Mojżesza, przeprowadza lud przez Jordan, zdobywa Kanaan i rozdziela kraj między pokolenia, z ścisłym oznaczeniem granic i uwzględnieniem miejscowych warunków, co dla ludu, oddanego wyłącznie uprawie ziemi, było koniecznym, dla zaradzenia wzrostowi posiadłości jednego pokolenia kosztem drugiego.

Jozue przemawiał wielokrotnie do zgromadzonego ludu, zalecając wiarę w jedynego Boga i unikanie bliższych stosunków z zamieszkałymi pośród niego pogańskimi ludami.

Przed śmiercią swoją jeszcze raz powtórzył swe napomnienia, a otrzymawszy jednomyślne i uroczyste zapewnienie przestrzegania przepisów zakonu, upamiętnił fakt ten wpisaniem go do ksiąg świętych, oraz ustawieniem kamienia przy namiocie Pańskim

CZEŚĆ DRUGA.

KURS RELIGII.

SŁOWO WSTĘPNE.

Między wyznaniem wiary a wykonaniem przepisów religii Mojżeszowej ta zachodzi różnica, że pierwsze nie przedstawia żadnych trudności, nie wymaga ofiar, nie gwałci przekonania i nie sprzeciwia się zdrowemu rozsądkowi; drugie ogranicza, ścieśnia, wymaga poświęcenia, abnegacyi i sprzeciwia się nieraz wrodzonym skłonnościom.

Kto wierzy w Jedyne duchowego Boga, w Stwórcę świata, w Rządcę praw natury i w sprawiedliwego Sędziego spraw ludzkich; kto odmawia codziennie króciutkie credo: „Szema Israel Adonaj Eloheiny Adonaj Echod“ (Słuchaj Izraelu, Wiekuisty jest Bogiem naszym, Wiekuisty jest Jedynym), ten już jest

wyznawcą Mojżeszowym, jest Izraelitą, bez wykonywania nawet przepisów religijnych, ale nie jest posłusznym wyznawcą starego Zakonu, którego przepisy i prawa wierzącego w jedyne Boga Izraelitę właśnie obowiązują.

Do tej kategorii wyznawców Mojżeszowych, wierzących w jedyne Boga, a nie stosujących się do Jego zakonu Mojżeszowi objawionego, należy większa część inteligencji żydowskiej w naszym kraju.

Są w tej klasie tacy, którzy utrzymują, że wszelaki zakon w ogóle, czyli wszelaki zbiór przepisów religijnych i obrządków rytualnych jest zbyteczny, skoro obok uznania jedynobóstwa, człowiek prowadzi życie moralne, moralności zaś nie koniecznie z Pisma Świętego nauczyć się można, jest ona raczej wrodzoną, wypływa z wzorowego wychowania, albo wreszcie daje się zaskarbić z ksiąg świeckich, etyce poświęconych.

Najlicniejszy zastęp żydów postępowych stanowią ci, którzy przepisów zakonu wcale nie znają, nie wiedzą co dozwolone, a co zakazane, w swej nieświadomości mniemają, że każdy przepis religijny to przesąd, uprzedzenie, absurd, anachronizm, niegodny z duchem czasu, a tem samem nie zasługujący na wykonywanie i przestrzeganie.

Dla wyprowadzenia tych nieświadomych rzeczy postępowców z błędnego zapatrywania zapoznamy ich tu z najgłówniejszymi przykazami i zakazami prawodawstwa Mojżeszowego, wykażemy ich tendencją i cel, postaramy się przekonać że każdy przepis religijny ma rozumną racyję bytu.

I. O b r z e z a n i e.

Patryjarcha Abraham był pierwszym z pogańskiej ludności, który poznał prawdziwego Boga jedynego, z nim też Bóg zawarł przymierze oddania jemu i jego potomstwu ziemi Kanaan na wieczne dziedzictwo, żądając w zamian jako znaku tego przymierza, obok bogobojnego postępowania i niezłomnej wiary, obrzezania płci męskiej po ośmiu dniach urodzenia, zaznaczając ten przykaz słowami: „a będzie przymierze moje na waszem ciełe przymierzem wiecznem“.

Nauka o prawdziwym Bogu, głoszona przez Abrahama, mogła tylko znaleźć posłuch w najbliższym jego otoczeniu, we własnym jego potomstwie, do oddziaływania zaś na szeroki ówczesny świat pogański nauka pojedynczego człowieka okazała się nie wystarczającą; na ludy tylko nauka całego ludu, oddzielnie do tego celu powołanego, wpływ zbawienny wywierać by mogła.

Tym ludem miał być właśnie Izrael, stanowiący

potomstwo Abrahama, Izrael miał być tym ludem kapłańskim, świętym, przodującym poganom na drodze poznania, wygłaszającym światu prawdę o jedynobóstwie.

Powołany do tej świętej misji Izrael musiał koniecznie wyróżnić się od pogańskich ludów całą swoją istotą wewnętrzną i zewnętrzną, swem życiem rodzinnem i towarzyskiem, swym zwyczajem i obyczajem, jednym słowem, musiał stanowić lud odrębny o własnym kraju, z kultem i ustrojem, odgradzającymi go od obcych narodowości. Kamieniem węgielnym tej bezwzględnej odrębności narodowej było właśnie owo przymierze Boga z Abrahamem, a wieczne świadectwo tego przymierza Abrahamowego — obrzezanie — owa cecha cielesna, była pierwszym stopniem wyróżnienia synów Izraela od reszty ludów.

Minęły wieki, przeszły tysiącolecia, zmieniły się poglądy żydów na ich odrębność narodową, dążności cywilizacyjne wzięły górę, kapłaństwo i świętość misji w przodowaniu innym narodom ustąpiły przed ogólną potęgą oświaty, rola rozsadników monoteizmu zlewa się z kulturą ucywilizowanego świata, a akt obrzezania, odznaczający synów Izraela, po dziś dzień niewzruszony, ściśle przestrzegany bywa przez wszystkich wyznawców Możeszowych, na całej kuli ziemskiej rozproszonych. Żydzi, zajmujący najwyższe stanowiska w społeczeństwie, słynący z bogactwa i nauki, chcąc utrzymać łączność z resztą braci w wierze, nie zaniedbują dokonywania na swych synach nowo narodzonych aktu obrzezania, przekazanego przez ojców. Znamionuje to wielkie poczucie religijne.

Podług zdania największych powag lekarskich, obrzezanie jest operacją lekką nie przedstawiającą żadnego niebezpieczeństwa, specjaliści nawet utrzymują, że ma wielką ważność pod względem sanitarno-profilaktycznym. Krwawieniu po dokonaniem obrzezaniu zapobiega się w domach zachowawczych zapomocą wysysania krwi ustami (Mecyca), w domach zaś postępowych używa się w tym celu środków opatrunkowych antyseptycznych, nowoczesną chirurgiją wskazanych, które są daleko skuteczniejsze i bezpieczniejsze. Wysysanie bowiem krwi ustami, wykonywane przez człowieka który sam posiada krew zakażoną, może sprowadzić zarodek choroby, zagrażającej życiu nowonarodzonego, i dla tego wypada rozpowszechnić wprowadzoną reformę tamowania krwawiącej się rany środkami, przez nowoczesną naukę wskazanymi, bardzo zresztą przystępnymi.

II. Pokarmy rytualne.

Z pojęciem Boga wiąże się najwyższa duchowość i najświętsza osobowość. Człowiek, na obraz Jego i podobieństwo stworzony, ma w sobie cząstkę tej boskiej duchowości, a powstały z prochu ziemi na równi z innymi tworami, na obraz Boga nie stworzonymi, ma w sobie i część zwierzęcą, czyli, że składowemi częściami człowieka są duchowość i zwierzęcość. Pierwsza wznosi się ku najwyższym ideałom, ku moralnej doskonałości, druga warunkuje poziome, niższe żądze. Te dwa przeciwnie sobie prądy, usiłujące nawzajem się pokonać i nad istotą człowieka zapanować, zależne są od kierunku, jakie im wychowanie nadaje.

Ustawy religijne mają cel właśnie duchowo-obyczajowego wychowania człowieka. Działają one zapomocą rozumnej swej treści, gdyż to, co moralne, jest i rozumne. Człowiek popełnia grzech przedewszystkiem wskutek braku rozumu.

Mojżesz, chcąc naród swój tak wychować, ażeby się więcej zbliżał do Boga, a mniej hołdował instynktom zwierzęcym, ażeby zachował na zawsze tę świętość, jaką posłannictwo jego wymaga, podciągnął pod prawodawstwo i włączył do zasad moralnych, ku uzacnieniu duchowej części człowieka, wszystko to, co i z fizycznym jego życiem ma związek bezpośredni, aby i zwierzęcym potrzebom człowieka nadać piętno ludzkiego szlachectwa, któreby go od zwierzęcia odróżniało, podnosiło i cechę należnego dostojęstwa nadawało. Ztąd też powstały pokarmy rytualne.

Gdy do pokarmów roślinnych prawodawca żadnych szczególnych nie postanowił ograniczeń, pokarmy zwierzęce podzielił natomiast na czyste i nieczyste, a więc dozwolone i niedozwolone.

Do pierwszego rodzaju Pismo Święte zalicza:

a) Ze zwierząt ssących te, które mają rozdwojone kopyta *Bisulca*, a przytem przeżuwają *Ruminantia*. Przyczem zaznacza, że obie cechy razem być muszą; z jednej strony tedy za nieczyste uważane są te, które wprowadzie przeżuwają, ale nie mają rozdwojonych kopyt, jak wielbłąd, królik *) i zając; z drugiej strony zakazane są te, które mają rozdwojone kopyta, ale nie przeżuwają, jak np. świnia **). Do zwierząt ssących, posiadają-

---

*) Niektórzy komentatorowie Biblii tłumaczą hebrajskie słowo „szafon“ nie jako królik, lecz — mysz górska (*hyrax syracus*), mająca pewne podobieństwo do rodzaju zająców.

***) Niektórzy lekarze przypisują świni i jej mleku własność wywoływania trądu u tych, którzy jak wschodnie ludy mają dyspozycję do chorób skórnych; to zwierzę same podpada często wstrętnej świerzbie i jest w najwyższym stopniu niechlujne.

cych obie wskazane cechy, należą: woły, owce, kozy, jelenie i sarny.

b) Ze wszystkich zwierząt wodnych te tylko są czyste i dozwolone, które mają łuski i pletwy; stanowią one podług dzisiejszego podziału ryb po największej części klasę ryb ościstych.

c) Z pomiędzy ptaków uważane są za nieczyste: orzeł, sokół sęp, kania, wszelkie gatunki kruka, struś, sowa, krogulec, łabędź, pelikan, nurek, bocian, sójka, dudek i nietoperz *).

d) Z owadów skrzydlatych tylko te są dozwolone, które mają u nóg przedłużone ścięgna, służące do skakania po ziemi (pedes saltatorii).

Wszystkie inne zwierzęta, robaki, ślimaki, również wszystkie ziemno-wodne (amphibia) są zakazane.

Ta mała liczba dozwolonych zwierząt może tylko pod pewnymi warunkami być spożywaną, a mianowicie, gdy zwierzęta zostają rytualnie zarzynane, nigdy zaś jako padlina (Newela) lub w stanie rozszarpania przez drapieżne zwierzę (Trefa).

Talmud szeroko o tem się rozpisuje, i sposób zarzynania, oraz rewidowania zarzynanej sztuki, oddzielnym obejmuje traktatem **). Do tej kategorii przepisów nale-

---

*) Zoologija zalicza nietoperza do zwierząt ssących.

***) W ostatnich czasach fizjologowie, zajmujący się kwestyją przenoszenia gruźlicy ze zwierząt na ludzi, wskazując na tożsamość bacillus tuberkulicznego u ludzi i u zwierząt, a szczególnie u bydła, zwracali uwagę na przepisy alimentarne żydowskie, co do zarzynania bydła. Tu nadzorcy rzezi koszernej przestrzegają skrupulatnie zalecane przez Talmud środki ustrzeżenia się od zarazy, przez wyłączenie

ży także zakaz zarzynania jednego dnia krwi lub owcy razem z płodem ich, do czego jeszcze dodać należy zakaz, by nie gotować jagnięcia w mleku matki jego. Zakaz ten Talmud rozszerzył od jagnięcia na wszystkie mięsiwo i na wszystkie mleko, tak, że zupełnie obcy gatunkowi jagnięcia drób nie może być z mlekiem połączony, ztąd wyprowadza rozległą formalistykę rytualną, opartą na różnicy między „mięsnem“ i „mlecznem“, nadającą żydowskiej kuchni szczególną cechę *).

Zasada tych dwóch ostatnich zakazów leży w tendencji boskiego prawa, by wszystkie czyny człowieka przystosowywać, o ile można, do naturalnych warunków. Spożywać płód w materji przez Boga dla niego na pokarm przeznaczonej, zabić rodzicielkę wraz z jej płodem o jednym czasie—sprzeciwia się tendencyjom Stwórcy, jest nienaturalnem, gdyż człowiek właśnie powinien być obyczajowo uspołecznionym panem nad tworamj ziemi, a nie postępować wbrew obyczajności samej natury.

Zastanawiając się nad zasadą wszystkich przytoczonych ograniczeń w używaniu pokarmów, łatwo zna-

---

i dokładne zbadanie płuc, kwalifikują nieraz zarżnięte woły jako nieużywalne, przy znalezieniu najmniejszego uszkodzenia płuc, przeważnie zaś przyrośnięcia do błony opłucnej, co często jest oznaką tuberkulozy.

*) Z przebiegu dyskusji talmudycznej nad przepisem, zabraniającym używania mięsa z mlekiem widać, że przepis ten początkowo był tylko praktykowany w Palestynie, tak samo jak przepis o pierwocinach ziemi, w innych zaś krajach do tego zakazu nie stosowano się, co spowodowało talmudystów do bezwzględnego obostrzenia zakazu, nie wszędzie i nie dość ściśle obserwowanego.

leść myśl przewodnią, którą mądry prawodawca powodował się w tych przepisach.

Sama idea ograniczenia używalności pokarmów, jako taka, bez względu na jakość cech, warunkujących tę używalność, ma już wysokie etyczne znaczenie — bo do dziedziny najbardziej zwierzęcych instynktów człowieka, jakim jest instynkt żywienia się, wprowadza coś z dziedziny prawa i obowiązku; już sama zasada ograniczenia w zadosyć uczynieniu tak walnej potrzeby, jaką jest zaspokojenie głodu, przyucza człowieka, że obowiązek i prawo, posłuszeństwo i wiara panować muszą nad instynktami zwierzęcymi, dla dobra człowieka, dla jego dostojności ludzkiej.

Ograniczenia w używalności pokarmów, już same przez się działać muszą dodatnio w obec takich wad moralnych jak sybarytyzm, obżarstwo i t. p.

Jeżeli teraz zastanowimy się, jaką jest zasada cech, decydujących o używalności jednych, a nieużywalności innych pokarmów, to i tu łatwo zauważyć, że idea uzacnienia, uszlachetnienia ludu była ideą przewodnią prawodawcy.

- a) Przedewszystkiem uwzględniony jest niewątpliwie uzacniającego znaczenia moment *estetyczny*. Trudno nam tu wchodzić w określenie pojęcia brzydoty i wstrętu — ale bez teorii każdy się zgodzi, że szczególną odznaczają się brzydotą gady i płazy, skorupiaki i robaki, i w każdym niemal człowieku kultury, niczem nie wytłumaczony budzą wstręt i odrazę — wszystkie tej ka-

tegori tworzy zwierzęce zaliczone są do pokarmów nieużywalnych.

Szczęśliwy i mądry wybór zwierząt czworonóżnych dwuracicznych zarazem przeżywających, które są dozwolone, oraz zakaz używania innych, dziwnie się zbiega z upodobaniami i zwyczajami ludów ucywilizowanych współczesnych, które, pomijając małe zaledwie wyjątki, tylko zwierzęta dwuraciczne i przeżywające za pokarm główny używają (wół, baran, sarna, koza, i t.p.). Dzięki temu podziałowi wychodzą ze spisu dozwolonych zwierząt te, które w stosunkach pewnego przywiązania pozostają z człowiekiem, jak koń, pies, wielbłąd i t. d.

- b) Drugim ważnym momentem, jest moment *humanitarny*, więc podchodzi pod tę zasadę wyłączenie wyżej przytoczonych zwierząt, żyjących w przyjaźni z człowiekiem, dalej wyłączenie wszelkiego zwierza zabitego w sposób okrutny, rozdartego, zmiążdżonego i t. d., w czem miał prawodawca także na celu powstrzymanie ludu od znęcania się nad zwierzętami. Do tej humanitarnej zasady odnosi się także zakaz warzenia jagnięcia w mleku matki jego.
- c) Trzecim momentem jest wzgląd *hygieniczny* przedniej wagi. Wzbronionem więc jest mięso wieprzowe, prawdopodobnie jako zbyt tłuste, zwłaszcza w klimacie gorącym Palestyny, zakazanem jest używanie padliny, zwierząt i ptaków, padliną się żywiących i t. p.

SPIS IMION WŁASNYCH.

- A.**
Abed-Nego 133.	Alfasi 165.
Aben-Ezra 143.	Alhakim 171.
Abendam 166.	Almagest 168.
Abimelach 23.	A. Mapu 215.
Abdul-Rahman III 169.	Amoraici 149.
Abrabanel 88, 143.	Aman 101.
Abraham 6.	Amos 62.
„ Ibn-Ezra 178.	Andaluzyja 170.
„ „ Daud 178.	Antyjoch Epifan 136.
Abram Zakuto 194.	Aragonija 170.
„ Lebensohn 214.	Araks 57.
„ b. Dawid z Toledo 298.	Armeńczycy 57.
Abtalion 147.	Aron 13.
Achaz 44.	Artaxerxes 132, 139.
Achaszwerosz 125.	Arystoteles 188.
Adonijusz 37.	Assaf 68.
A. Gotlober 250.	Assyryjczycy 38, 57.
Agur 82.	Astruc Levi 192.
A. Kapłan 215.	Astyjages 132.
Ākiba 147, 248, 297.	Asza 163.
Aleksander W. 136, 161.	Averroes 188.
	Awos 256.
	Azaryja 133.

Azaryja dei Rossi 197.
Azriel 191.

B.

Babilonija 39.
Barak 20.
Barkochba 248.
Baruch Spinozza 199.
Bechaja Hanakdan 182.
„ Ibn Pakuda 175.
B. Güntzberg 214.
Belszacar 133.
Benijamin 8, 38.
„ z Tudeli 179.
Benedykt XIII 192.
Bergel 155.
Betleem 105.
Betar 248.
Bildad 86.
Boaz 105.
Bomberg 143.
Bonet 208.
Buchner Abram 216.

C.

Cefanijas 62.
Chabakuk 62.
Chagaj 62.
Chaim Vital 198.
Ch. Z. Słonimski 215.
Cham 5.
Chaldejczycy 57.
Chananija 133.
Chananiel ben Chuschiel 298.
Charbona 129.
Charizi 182.
Chasdaj Ibn Szaprut 169.
„ Creskas 192.

Chebar 21.
Chizkijas 44, 79.
Cofar 86.
Cyaxeres 132.
Cydkijas 39, 51.
Cymbrowie 57.
Cyrus 46, 132.

D.

Dan 8.
Daniel 133.
„ Bomberg 195.
„ Izrael 205.
Dante 187.
Dawid 31, 67, 106.
„ Gans 197.
„ Chajug 170.
„ Kimcha 143.
Debora 20.
de la Mettrie 207.
Deukalion 5.
Diderot 207.
Don Vidal 192.
Dunasz ben Laborat 170.
Duschak 155.

E.

Eber 6.
Edomici 44.
Efraim 8, 38.
Egipt 6, 50.
Egzylarcha 164.
Ehod 20.
Eibeszye 206.
Eichhorn 132.
Elam 124.
Elie 29.
Eleazar Aszkenazy 204.

Eleazar ben Chisma 267.
Elifaz 86.
Elihu 92.
Elimelach 105.
Elia del Medigo 193.
Emden 206.
Engedi 98.
Esrog 256.
Estera 125.
Ewald 166.
Ezdrasz 107, 138, 191.
Ezechiel 55.

F.

Faraon 132.
Feder Tobiasz 216.
Flawijusz 132.
Frankizm 206.
Frehlich Mordcha 216.
Fürst 132.

G.

Gemara 154.
Gideon 23.
Gilboa 31.
Giza 164.
Goldflus Szymon 173.
Göthe 184.
Gutentag 193.

H.

Habakuk 295.
Hadas 226.
Hadryjan 248.
Hagada 153.
Halacha 152.

Halpern 155.
Haman 126.
Hebrajczyk 6.
Hejmon 68.
Hejneman 166.
Heine 154, 187.
Hermon 101.
Herder 9.
Hersz Rabinowicz 215.
Hieronimus 143.
Hiob 85.
Hillel 147, 297.
Hiszpanija 169.
Holbach 207.
Hozeasz 38.
Hozyjasz 62.
H. K. Pineles 215.
H. Schatzkes 215.

I. J.

Ibn Gabirol 171.
Immanuel Romi 187.
Isachar 8.
Izaak 6, 105.
„ b. Juda Abrabanel 192.
„ Abraham z Troków 205.
„ Lurie 198.
„ Erter 214.
Izmael 147.
Izrael 6, 38.
Izraels 155.
I. Reifman 215.
I. H. Weiss 215.
Jaben 20.
Jael 21.
Jafet 5.
Jakób 6, 105.
„ b. Szoszes Gerundi 191.
„ Pollak 203.
„ ben Ascher 191.

Jakób Nachman z Bełżyc 205.

Janai 168.

Jan Reuchlin 195.

Jeduson 68.

Jedaja Hapenini 184.

Jehuda 8.

„ Halevi 175.

„ Lejb Gordon 214.

„ ben Tabai 147.

Jerobaal 23.

Jeroboam 38.

Jerozolima 38, 52.

Jehoszua b. Perachia 147.

Jeremiasz 50, 108.

Jezajasz 40.

„ II 46.

Jochanan 261.

Jojachin 19.

Jojakim 51.

Joel 62.

Jomtow Heller 204.

Jona Ibn Ganat 171.

Jonasz 62.

Jonatan 31.

Jordan 7.

Jose ben Joezer 147.

„ „ Jochanan 147.

„ Hajasem 168.

Josef ben Abitur 171.

Jost 132.

Jotam 23, 44.

Józef 8.

„ Ibn Verga 196.

„ Kohn 196.

„ Karo 198.

„ Alba 192.

„ Pfefferkorn 194.

Jozue 7.

Juda 38.

„ Machabejczyk 259.

„ Nase 148.

K.

Kabała 190.

Kahane Abram 216.

Kalir 168.

Kalonymos 187.

Kanaan 6.

Kanon 145.

Kandja Eizyk 216.

Kant 207.

Karchemisz 50.

Kastylija 170.

Kaukaz 56.

Kimchidzi 181.

Kiszon 21.

Kolchida 57.

Konfucyjusz 208.

Korach 68.

Kordowa 169.

K. Szulman 215.

L.

Laski Mojżesz 216.

Lavater 208.

Lemuel 82.

Leon X 195.

„ ben Gerson 188.

Leonija 170.

Lessing 184, 207.

Lewisohn 155.

Lewental Dawid 217.

Liban 101.

Lichtenfeld Gabriel 216.

M.

Magog 56.

Mahomet 167.

- Majmonides 165, 180, 260, 298. Neubaer 155.
Majmon 212. Nissim ben Ruben 191.
Maksymilijan 195. Nithaj z Arabeli 147.
Malachi 62. Noe 5.
Manases 8. Noemi 105.
Manus 5.
Marcin Czechowiez 205.
Matatiasz 261. O.
Medowie 57.
Medo-Persowie 135. Obadiusz 62.
Mechilta 162. Omar 167.
Meier z Lublina 204. Oman 104.
„ Letteris 214. Omajio 170.
Menachem b. Sarug 170. Orfa 105.
Messer Leon 193.
Meszach 133.
Micha 62, 295. P.
Mirjam, 13.
Miszael 133. Partowie 136.
Mojżesz 6. Persyja 46.
„ Isserles 204. Persowie 57.
„ Chaim Luzzato 205. Philippsohn 132.
„ Mendelsohn 206. Pinner 166.
Mordechaj 125. Pontus 57.
„ Jaffe 204. Portugalija 170.
Mose ben Ezra 175. Prowancyja 181.
Myszna 148. Ptolemeusz 168.
M. I. Stern 214. Ptolemeuszowie 136.

N.

- Nabonid 134.
Nachum 62.
Nachmanides 191.
Nachma Krochmal 213.
Naftali 8.
„ Hertz Wessely 212.
Nawara 170.
Nebuchadnekar 39, 52.
Nechemiasz 138.

R.

- Rabinowicz 166.
Rachela 105.
Rabag 143.
Ramban 143.
Raszbam 143.
Raszi 143, 181.
Rawitzki 155.
Rechabeam 38.
Rebeka 105.
Redak 143.

Robert d'Anjou 187.
Rut 105.

S.

Saadia 189, 298.
Sabataizm 206.
Saboraai 157, 163.
Safet 198.
Sahal-al-Tabari 168.
Samson 25.
Samuel 27.
„ Usque 196.
„ Fin 215.
Saul 28.
Salomon 37, 79, 96.
„ Lurie 204.
„ Rapaport 213.
Salmanasar 38.
Samaryja 38.
Samarytanie 257.
Samter 166.
Sanir 101.
Scytowie 56.
Sem 5.
Seleucydowie 136.
Septuaginta 143.
Sichem 24, 38.
Sichemici 24.
Siebenberg Izaak 217.
Simon 155.
Simun 164.
Sizuthros 5.
Soferzy 145.
Solon 208.
Stanos 166.
Studencki M. 218.
Sulamit 96.
Suzana 124.
Surenhusius 165.

Synaj 7.
Syfri 162.
Syfra 162.
Syryjczycy 259.
Syzra 20.
Szalum Szachna 203.
Szamaj 147.
Szadrach 133.
Szeszbacar 138.
Szemaja 147.
Szenhak Józef 217.
Szomron 104.
Szolim Kohn 213.
Szujski 70.
Szwalb 166.
Szyfer Feiweł 219.
Szymon b. Szetach 197.
„ z Kairu 165.
„ Jochaja 191.
S. I. Mandelkern 215.
S. Buber 215.

T.

Tabor 20.
Tabez 25.
Talmud 151.
Tanaici 147
Tanenbaum Mojżesz 219.
Tomasz Abt 207.
„ z Aquino 193.
Tora 3.
Tosafiści 181.
Tosefta 162.
Tugendhold Jakób 219.
Tybonidzi 181.
Tyrca 38, 104.

U.

Ur 6..
Uriel de Costa 199.

W.

Wagenseil 166.
Waszta 125.
Wunderbar 155.

Z.

Y.

Voltaire 207.
Vulgata 143.

Zachariasz 62.
Zeresz 127.
Zerubabel 138.
Zimry 104.
Zohar 191.